

Bölcsei Andrea

A spontán keletkezésű településnév-korrelációk diakrón szempontú elemzéséhez

1. A spontán keletkezésű településnév-korrelációkról

A természetes helységnévadás korszakában gyakran előfordult az a jelenség, hogy több, egymástól kisebb-nagyobb távolságra lévő település is ugyanazt a nevet kapta. Az azonos településnevek kialakulását két fő okra vezethetjük vissza: egyrészt megeshetett, hogy több település is azonos névadó vonás (pl. azonos vagy azonos nevű birtokos, azonos etnikumú lakosok, ugyanannak a szentnek ajánlott templom, hasonló növényzet) alapján kapta a nevét; másrészt, ha egy korábban egységes falu birtokmegosztás vagy a lakók széttelepülése folytán kettébomlott, a kirajzó lakosság gyakran az anyatelepülés nevét vitte át az új helység megnevezésére (SZABÓ I. 1966: 125). A különböző településeket jelölő azonos helységnévek használata azonban könnyen vezethetett félreértésekhez, téves lokalizáláshoz. Ilyen esetekben az azonos nevű települések valamely egyedi jellegzetességének a névbe emelése differenciáló elem formájában a zavaró névazonosság megszüntetésének egyik lehetőségeként kínálkozott a névadók számára. Az így létrejött, megkülönböztető jelzőkkel egyénített azonos alapnevet tartalmazó helységnévek korrelációban állnak egymással, illetve (ha van ilyen) az alapnévi alakokkal.

Egymástól függetlenül, azonos névadó vonás alapján kialakult egyező településnevek differenciációjából származó korrelációra Abaúj megyei példát hozunk: Felsővadászról az első adatunk 1256-ból való, ekkor még a név alapalakja (*Wadaz*) jelölte a települést. A későbbi Alsóvadászt jelölő *Vadaz* településnév először 1317-ben jelenik meg. Hamarosan aztán jelzővel különítik el a két egyező nevű települést: 1332–5: *Feluodoz* és *Aluodaz*, 1408: *Felsewadaz*, 1431: *Alsowadasz* (FNESz. I, 94, 465). A névadás folyamatában genetikusan összefüggő, falukettőződés eredményeként létrejött azonos helységnévek megkülönböztetéséből származó oppozícióra jó példa lehet az ugyancsak Abaúj megyei *Regmec* (korábbi formájában *Redmec*) esete. A település 1277-ben még egységes község volt, a helység kettéválására az egy évszázad múltán, 1387-ben használt *Alsóredmec* és *Felsőredmec* névformák mutatnak (FNESz. I, 88, 462).

Ha a jelzővel való megkülönböztetés a nép ajkán keletkezik (mint a fenti példákban), tehát nem hivatalos úton, valamely hatóság kezdeményezésére jön lét-

re, spontán keletkezésű helységnév-korrelációról beszélhetünk. Magyarországon a rendszeres és módszeres hivatalos helységnévadás az 1898. évi IV. törvény-cikkkel veszi kezdetét, amely az ország községneveinek rendezését az egy név : egy község elv alapján rendeli el (MEZŐ 1982: 45–6). Az 1898 előtti időszakból adathozható helységnév-korrelációkat tehát (néhány szórványos kivétellel) spontán keletkezésűeknek tekinthetjük.

2. A kérdés fontosabb szakirodalma

A szakirodalmat áttekintve feltűnhet, hogy az idevágó tanulmányok elsősorban nem maguknak a helységnév-korrelációknak a rendszerszerű jegyeit, nyelvi jellegzetességeit elemzik, hanem inkább a korrelációk megvalósításának eszközeit, a differenciáló jelzőket vizsgálják. A tanulmányok többségében a helységnévi differenciáló jelzők rendszerezése kiegészítésül kapcsolódik a településnevek más szempontú elemzéséhez.

A kommunikációban zavart okozó névazonosság megkülönböztető elem hozzáadásával történő kiküszöböléséről már az alapmunkák is beszélnek (KÁLMÁN 1967: 121–2, J. SOLTÉSZ 1979: 87). A helynevek differenciációjának alapfogalmaival (*egyszerű, összetett földrajzi név*), típusaival (*külső, belső, hiányos, elsődleges, másodlagos differenciáció*) leginkább INCZEFI GÉZA foglalkozott (1970: 22–4, 65–71, vö. még 1965: 75–80). Tőle származik a differenciáció fogalmának meghatározása is: „Differenciálódásnak nevezzük a földrajzi neveknek újabb elemmel való bővülését abból a célból, hogy azonos nevű helyeket (településeket) egymástól megkülönböztessünk, és így a nevek egyértelmű identifikációját távolabbi lakosság számára is biztosítsuk” (INCZEFI terminusával: külső differenciáció); „továbbá egy nagyobb tájegység eddig megnevezetlen részterületét az egészhez való tartozás igényével megjelöljük” (INCZEFI terminusával: belső differenciáció; INCZEFI főleg ez utóbbi típussal foglalkozik munkáiban). Megjegyzi még, hogy differenciálódással összetett vagy többszörösen összetett nevek jöhetnek létre (1970: 65, 67–9).

A differenciáló jelzők jelentéstani típusainak elemzése kapcsán ezideig a következő fontosabb vizsgálati szempontok vetődtek fel a szakirodalomban: a megkülönböztető jelzők rendszerének feltérképezése egy adott korszakban (SZABÓ I. 1966: 119–26, RÁCZ A. 1997); a differenciáló jelzők rendszere egy-egy névtípus kapcsán (SZABÓ T. 1940: 23–4, 43–4, JUHÁSZ 1988: 28–9, MEZŐ 1996: 24, 238–49); egy-egy területi egység (tájegység, illetve megye) differenciáló jelzőinek rendszere (JUHÁSZ 1981: 261–3, ÖRDÖG 1981: 18, BARABÁS 1984: 18–9, VÁRKONYI 1984: 6, 61–2, VÁRKONYI 1985: 56–7, KÖRMENDI 1986: 8, 59, KISS L. 1992: 92–3); egy-egy megkülönböztető jelző, jelzőtípus részletes tárgyalása (PESTI 1969, GYÖRFFY 1972: 292, PELLE 1989, SZABÓ G. 1998a, SZABÓ G. 1998b: 118–28, 135–46, SZABÓ G. 2000); a hivatalos helységnévadás differenciáló jelzőket érintő intézkedései (MEZŐ 1982: 218–40).

A természetes keletkezésű helységnevé-korrelációk vizsgálata egy jellegzetes településnévi mikrorendszer több szempontú elemzésének lehetőségét kínálja. A feladatra doktori disszertációmban (2003, ELTE BTK, Magyar Nyelvészeti Doktori Program: A névtani korreláció szerepe a magyar helységnevek alakulásában [kitekintéssel az angol helységnevekre], témavezető: HAJDÚ MIHÁLY egyetemi tanár) magam vállalkoztam. Dolgozatomban forrásaim segítségével három korszak oppozícióinak szinkrón rendszerét vizsgáltam (vö. 3. pont), elemezve egyrészt a differenciáló jelzők motivációs tényezőit, másrészt a korrelációk típusait. A szinkrón metszetek összevetésével diakrón következtetéseket vonhattam le a természetes oppozíciós rendszer alakulásának folyamatára, a rendszer változásaira, módosulásaira nézve. Munkámban jelentős mértékben támaszkodtam a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell szemléletére és alapfogalmaira (1993), valamint MEZŐ ANDRÁSNAK a hivatalos helységnevé-korrelációkat érintő vizsgálataira (1982: 218–40). Jelen írásomban az értekezés diakrón vonatkozású eredményeinek egy részét adom közre.

3. A településnév-korrelációk változásai

A spontán korrelációk történeti változásainak feltérképezését két oldalról kísérelhetjük meg. Egyrészt kiválaszthatunk egy gyakori alapnevet (pl. *Almás, Apáti, Németi, Szőlős, Újfalu*, szentnévből, törzsnévből alakult településnevek), s megnézhetjük, hogyan változtak a differenciáló jelzős alakok az adott alapnév által összetartott mikrorendszeren belül (vö. BÖLCSKEI 2005a), másrészt megvizsgálhatjuk, hogyan alakult a korrelatív nevek története egy-egy megyén belül. Itt az utóbbi, megyékhez kötött vizsgálati szempontot érvényesítem.

Az oppozíciók változásait reprezentatív anyagon kísérlem meg nyomon követni. A történeti Magyarország egyes részeiről két-két, többnyire szomszédos megyét választottam ki, hogy a megye három korszakból (a 13–14. század, a 15–16. század és a 18–19. század fordulója) adatolt szembenálló névformáit összehasonlítsam. A vizsgált megyék a következők: Vas és Zala (Nyugat-Magyarország), Nyitra és Bars (Északnyugat-Magyarország), Fejér, valamint Pest és Pilis (az ország közepe), Baranya és Bács-Bodrog (Dél-Magyarország), Borsod és Abaúj (Északkelet-Magyarország), Bihar és Arad (Tiszántúl), Kolozs és Hunyad (Erdély). (Az utóbbi két megye ugyan nem szomszédos egymással, de segítségükkel egy nagyobb területi egység, Erdély egymástól távolabb eső pontjairól kapunk tájékoztatást, ezenkívül Kolozs Biharral, Hunyad pedig Araddal volt szomszédos.) A szomszédos megyék korrelációi könnyen összehasonlíthatók egymással, sőt, ahogy időben haladunk a ma felé, az emberi látókör bővülésének köszönhetően egyre inkább össze is függnék; együttesen pedig alkalmasak arra, hogy képet adjanak egy-egy országrész oppozícióiról. Választásomban azt is igyekeztem szem előtt tartani, hogy az adott megyékről mindhárom időszakból legyen anyagom, ez alól a négy nyugati megye kivétel (Vas és Zala megyéből az

utóbbi két korszakra, Nyitra és Bars megyékből az első és a harmadik időszakra vonatkozóan van adatunk).¹

Itt kell megjegyeznünk, hogy a korrelációk megyehatárokhoz kötött vizsgálata nem minden esetben ad teljes képet az oppozíciók rendszeréről. Az emberi látókör ugyanis túlnyúlhatott a megyehatárokon: egy-egy bányaváros, iparváros, vásáros hely vonzáskörzete több megye területére is kiterjedhetett, így a különböző megyékben lévő azonos településnevekről is tudomást szerezhettek az emberek, idővel pedig ezeket is megkülönböztető jelzőkkel láthatták el. Így olyan településnév-korrelációk is létrejöttek, ahol a szembenálló névformák által jelölt települések nem ugyanabban a megyében helyezkedtek el (pl. a 18–19. század fordulóján a Bars megyei *Garamdamásd* helységnév korrelatív párja a Hont megyében található *Ipolydamásd* településnév volt, ugyanígy az Abaúj megyei *Tornyosnémeti* és *Hidasnémeti* névalakok oppozíciójához hozzátartozott még a borsodi *Sajónémeti* és a zempléni *Hernádnémeti* névforma is). Máskor a megyehatár helyének megváltozása eredményezte azt, hogy az oppozíció tagjai más-más megye területére kerültek (pl. a 13–14. században *Alsómácsa* és *Felsőmácsa* is Pest megyéhez tartoztak, a 15–16. században azonban *Felsőmácsa* a szomszédos Nógrád megyéhez került át). Az oppozíciók megyéken belüli vizsgálatát azonban a feldolgozás praktikus szempontjain túl az is igazolja, hogy a megye foglalta magában a legtermészetesebb tájékozódási egységeket, a járásokat. Ha egyes korrelációk át is nyúltak a szomszédos megyék területére, a legtöbb oppozíció mégis a megyehatárokon belül maradt.

A korrelációk összegyűjtésekor a „helységnév” kategóriáját tágan értelmeztem, felvettem anyagomba minden olyan hely nevét, ami emberi települést jelölt, hiszen a települések státusza az idők során változhatott. Így bekerültek anyagomba a puszták nevei is, ezek hiányában ugyanis nem mindig nyernénk teljes képet a korrelációban álló névformákról. Még a 18–19. századi adatok között is gyakori, hogy egy „pagus”-t jelölő differenciált névforma oppozíciós párja egy „praedium” neveként szerepel: pl. a Fejér megyei *Nagyperkáta* falunév korrelációs párja a pusztát jelölő *Kisperkáta* névforma, hasonlóképpen az Abaúj

¹ A vizsgálandó megyék korrelációit a következő névtárakból gyűjtöttem ki: 13–14. század: GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, 1963–1998, valamint összevetésként *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1–2.* Közzéteszi HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997–1999. 15–16. század: CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III. és V.* Bp., 1890–1913, valamint FEKETE NAGY ANTAL, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV.* Bp., 1941. 18–19. század fordulóján: *Lexicon Locorum Regni Hungariae Populosorum anno 1773 Officiose Confectum.* Bp., 1920 (a továbbiakban: LexLoc.), valamint *Repertorium Locorum Objectorumque in XII Tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confinitiorum Militarium Magni Item Principatus Transylvaniae Occurrentium Quas Aeri Incisas Vulgavit Johannes Lipsky de Szedlicsna.* Budae, 1808 (a továbbiakban LIPSKY, Rep.).

megyei *Kápolnabölgze*, *Sándorbölgze*, *Szigetbölgze* falvakat jelölő nevek mellett az adott oppozícióhoz tartozik még *Kányabölgze* puszta neve is. Ritkán a szembenálló nevek mindegyike pusztát jelöl: pl. a bihari *Kiskágya* és *Nagykágya*.

A korrelációkban részt vevő jelzős névformák, a jelenség lényegéből következően, mindig helységnévi alaptagúak. Nem vettem tehát figyelembe a helységnévként metonimikus átvitelre gyanús, így egyrészes településnévnek kezelhető földrajzi köznévi utótagú korrelatív jelzős névformákat (pl. az *Óbánya – Újbánya* típusú szembenállásokat).

Gyűjtésem a magyar nyelvű megkülönböztető jelzőkkel egyénített korrelációkra irányult. A két korábbi időszakban azonban jelentkeznek olyan latin nyelvű névformák, amelyeknek feltehetően volt magyar nyelvű megfelelőjük is: pl. a 13–14. században a Fejér megyei *Felacsa* névforma oppozíciós párjára csak latin jelzős adat van (*Atha [ɔ: Acha] Inferiori*), mégis valószínűsíthető, hogy a számos *Al – Fel* jelzőpár analógiájára az utóbbi településnév élt magyar jelzővel is. Ezeknek a latin jelzős formáknak a figyelmen kívül hagyásával nem kapnánk teljes képet az oppozíciókról. A LexLoc. és a LIPSZKY, Rep. anyagában fellelhető, nemzetiségi területen található, így valószínűleg csak idegen jelzővel használt alakokat azonban kiostáltam.

Az oppozíciók kigyűjtésekor a jelzővel differenciált névformákon túl természetesen figyelembe kellett venni az esetleges alapnévi alakokat is.

3.1. A településnév-korrelációk lehetséges változásai. Az elemzés alapfogalmai

A településnév-korrelációk létrejöttének, lehetséges változásainak jellemzésére, leírására igen alkalmasak a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell kategóriái (1993).

HOFFMANN ISTVÁN gondolatmenetét és fogalomrendszerét alkalmazva a helységnevek differenciáló jelzővel való egyénítését a következőképpen írhatjuk le: amikor a névadók egy korábban önálló helységnévként funkcionáló elemhez a jelölt település valamely egyedi jellegzetességére utaló egyénítő jelzőt illesztenek, akkor lényegében egy olyan, két névrészből² álló helységnév születik, amelyben a megnevező funkciójú alaprészhez egy megkülönböztető szereppel bíró, sajátosságot kifejező funkciójú bővítményrész kapcsolódik (azaz a differenciált nevek S + M szerkezetűek). Eszerint a *Garamdamásd* helységnév funkcionális-szemantikai szerkezete a következőképpen alakul: 'az a Damásd nevű település (1., megnevező funkciójú alaprész, valódi helynév), amely a Garam mellett fekszik (2., megkülönböztető szerepű, sajátosságot kifejező funkciójú bővítményrész)'. Ha olyan név kap jelzői szerepű bővítményt, ahol a megnevező

² Névrésznek tekintendő „a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet” fejez ki (HOFFMANN 1993: 43).

funkciójú alaprész önálló névként etimologizálható — pl. *Újfalu*: 'olyan település (1), amely környezetéhez képest később jött létre (2)' —, a differenciált név funkcionális-szemantikai szerkezete akkor is az előbbi példához hasonlóan alakul: pl. *Garamújfalu*: 'az az Újfalu nevű település (1., megnevező funkciójú alaprész), amely a Garam mellett fekszik (2., megkülönböztető szerepű, sajátos-ságot kifejező funkciójú bővítményrész)', hiszen a differenciáció folyamatát tekintve az alaprész tagolhatósága — mint a szerző mondja — a névrész belügye. „A több szóból álló helyneveket a nyelvtudat éppúgy két részre tagolja, mint a hasonló közszavakat (*tűzoltó/parancsnok, tűzoltóparancsnok/helyettes*)” (HOFFMANN 1993: 48). A helységnevekre is alkalmazható az, amit HOFFMANN ISTVÁN a „háromrészesség-gyanús” mikrotoponimákról mond: a *Garam/alsó/veszele, Garam/felső/veszele* típusú helységnevek elemezhetők ugyan háromrészesként: 'a Garam mellett található (1) Veszele nevű település (2) déli/északi része (3)', de mert bennük a bővítményrész az alaprész elemei közé ékelődik, valójában kétrészeseknek is felfoghatók: 'a Garamveszele nevű település (1) déli/északi része (2)' (vö. HOFFMANN 1993: 50–1). A névdifferenciálódás jelenségét TÓTH VALÉRIA olyan változási folyamatként definiálja, amely során egy meglévő névnek mind az alakjában, mind a denotatív jelentésében részleges változás áll be (2005a: 128, 2005b: 138–9).

HOFFMANN ISTVÁNNak a helynevek szerkezetét érintő további vizsgálati szempontjait figyelembe véve megjegyezzük, hogy a differenciált nevek lexikális-morfológiai szerkezetének elemzésekor a bővítményrész kapcsán változatos kategóriákkal (köznév, helynév vagy helynévi származék, személynév, melléknévi jellegű szó és számnév) találkozhatunk, míg az alaptag értelemszerűen mindig helynév. A névrészek nyelvtani viszonyát jellemző szintagmatikus elemzést tekintve a differenciált névformák döntő többsége a jelzős szerkezetű nevek között, kisebb hányada (a települések összeolvadásakor az eredeti helységnevek összevonásával keletkezett településnevek csoportja) pedig a mellérendelő szerkezetű nevek között elemezhető (HOFFMANN 1993: 55–72).

A differenciálódás eredményeként létrejövő névkorrelációk születésében a nyelv helynévalkotási szabályai működnek közre.³ Az azonos településnevek megkülönböztetésében leginkább a szintagmatikus szerkesztés játszik szerepet, többnyire jelzős, ritkán mellérendelő szerkezetű helységneveket hozva létre. Az utóbbi típusba — mint erre fent már utaltunk — az egyesült településeket jelölő, az eredeti helységnevek összeolvadásával keletkezett településnevek sorolhatók (az így létrejött helységneveket TÓTH VALÉRIA névintegráció eredményének tekinti, vö. 2005a: 128–9, 2005b: 139). Igaz ugyan, hogy ilyen nevekkel legin-

³ „Helynévalkotási szabályoknak azokat a nyelvi eszközöket nevezzük, amelyekkel a nyelvhasználók a helynévadás szemantikai és lexikális bázisára támaszkodva addig külön névvel meg nem jelölt helyek megnevezésére tulajdonneveket hoznak létre.” (HOFFMANN 1999: 213).

kább a mesterségesen létrehozott hivatalos nevek körében találkozunk, mégis egy-egy példa igazolja, hogy már a természetes névadás is élt a nevek ilyen mel-lérendelő szerkezetű összevonásával, pl. a zalai *Petri* (1407) és *Keresztúr* (1408) összeolvadásából keletkezett *Petrikeresztúr* (1497, vö. FNESz. II, 343); a nyitrai *Szeptenc* (1358) és *Újfalú* (1381) egyesülésével létrejött *Szeptencújfalu* (1720, vö. FNESz. II, 572). HOFFMANN ISTVÁN így jellemzi ezt a névtípust: „A típus névrendszerbeli ritkasága következtében azonban az ilyen nevekben az eredeti-leg megnevező funkciót betöltő első névrész könnyen átértékelődhet sajátos jel-leget kifejező névrésszé, az egész név pedig ennek megfelelően jelzős szerkezetté (*Vámos/szabadi*).” (1993: 71). Keletkezéstörténeti szempontból tipikusnak tehát a jelzős szerkezetből szintagmatikus szerkesztéssel alkotott differenciált névfor-mák oppozícióját nevezhetjük.

Más jelenségkörbe tartozik ugyanakkor a már fennálló korrelációk változása, elhalása: ezeknek a folyamatoknak a jellemzése a helynevek változásának szabá-lyairól adhat képet.⁴ A helynevek változási szabályainak három fő típusát így jellemzi HOFFMANN ISTVÁN: „Vannak olyanok, amelyek a név szintaktikai szer-kezetét (...) érintik, mások a morfológiai szerkezetben (...) okoznak módosulást. Bizonyos változások pedig a szemantikai szerkezet módosulásai révén befolyá-solják az alakszerkezetet.” (1999: 214). Ezek a változások, mint látni fogjuk, a korrelatív névegyedeket érintik ugyan, ám az oppozíció egészének tulajdonsága-it is befolyásolják.

A településnevek szintaktikai szerkezetét érintő változások közül ellipszisre (névrész elhagyására) számos példát találhatunk anyagomban, pl. 13–14. sz.: *Kisdedhaj – Nagyhaj* : 18–19. sz.: *Baj* (Bihar, további példákat ld. a 3.2. pont alatt). Ellentmondásosabb azonban annak megítélése, hogy a szintaktikai válto-zások másik típusa, a kiegészülés (a név újabb névrésszel történő gyarapodása) milyen szerepet tölt be a korrelációk változásában. Fent már utaltunk rá, hogy az azonos névalakok megkülönböztetésében, azaz az oppozíciók létrejöttében a szintagmatikus szerkesztés játszik közre. A már meglévő szembenállások név-alakjainak újabb névrésszel való gazdagodását azonban inkább a kiegészülés esetei között tarthatjuk számon. Ilyen változással találkozhatunk a következő példákban: 15–16. sz.: *Kispáli – Páli* : 18–19. sz.: *Kispáli – Nagypáli* (Zala), 13–14. sz.: *Alsómácsa – Mácsa* : 15–16. sz.: *Alsómácsa – Felsőmácsa* (Pest-Pilis). Mint látjuk, szembenállásról, mégha szintagmatikus szerkesztésen a kor-relációnak csak az egyik tagja esett is át, már a korábbi névpárok kapcsán is be-szélhetünk. Az oppozíciót ugyan erősíti az, hogy a megkülönböztető előtaggal ellátott névforma jelzőjének antonimapárja megjelenik a korrelatív névalakon,

⁴ „A helynevek v á l t o z á s á n a k s z a b á l y a i (...) a denotatív jelentést változtatlanul hagyják, működésük a helynevek alaki szerkezetét és/vagy jelentésének más rétegét érintik.” (HOFFMANN 1999: 214).

de ez a szembenállás jellegét, típusát lényegesen nem befolyásolja. Problémásabb a következő eset: a 15–16. sz.: *Kiskér – Nagyker* : 18–19. sz.: *Ipolykiskér – Ipolynagyker* (Nógrád) típusú változások önmagukban vizsgálva felfoghatók kiegészülésnek, hiszen itt a már korrelatív helységnevek újabb, ám azonos (így „egybevonó” funkciójú) egyénítő névrészt kapnak. Ugyanakkor figyelembe véve azt is, hogy Nógrád megyében két *Kiskér – (Nagy)ker* szembenállás is létezett, szélesebb perspektívából jellemezhetjük úgy is a változást, hogy a másodlagos megkülönböztetés szintagmatikus szerkesztés útján hozta létre a 18–19. századra az *Ipolykiskér – Ipolynagyker* : *Szandakiskér – Szandaker* oppozíciót.

A mikrotoponimákat tekintve, ahogy ezt HOFFMANN ISTVÁN megjegyzi, a kiegészülés elsősorban az a névalkotási eljárás, „amelynek során egy meglévő helynevet osztályjelölő szerepű földrajzi köznévvvel toldanak meg” (1993: 131); az ellipsis során pedig a nevek leggyakrabban a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznévi főtagjukat veszítik el, s az „ellipsis jóval ritkább esete az, amelynek során a kétrészes név determinánsa marad el, s a (...) főtag marad meg” (i. m. 127). A településnév-korrelációk kapcsán ugyanakkor e jelenségek némileg másként jellemezhetőek. A differenciáló jelzőket névrészeknek kell minősítenünk (a névrész fogalmát ld. fent), így a már korrelatív helységnevek újabb egyénítő jelzővel való gyarapodását a kiegészülés, az egyénítő jelző eltűnését pedig az ellipsis esetei között kell számon tartanunk.

A differenciált névformák lexikális-morfológiai szerkezetét befolyásoló változások közül a névrészcseré mutat jelentősebb gyakoriságot. A névrészcseré (esetünkben tulajdonképpen jelzőcsere) elsősorban nem a névformák szintaktikai szerkezetét érinti, hanem a nevek lexikális felépítését változtatja meg, befolyásolva ezzel az oppozíció egészének típusát, pl. 13–14. sz.: *Felsőgyöröd – Egyházasgyöröd* : 18–19. sz.: *Kisgyöröd – Nagygyöröd* (Bars). Névelemnyi mértékű⁵ morfológiai változásra (így bővülés: a névrész újabb névelemmel való gyarapodása; redukció: névelem elmaradása a névrészből; valamint névelemcsere) kevés egyértelmű példa hozható. Ritkán előfordul ugyan, hogy ugyanaz a jelzői előtag az egyik alapon néven valamilyen képzőelemmel jelenik meg, míg egy másik alaptagon képző nélkül mutatkozik (pl. a zalai *Kebeleiszentmárton*, 1338; illetve *Kebeleszentlászló*, 1391), ám az ilyen esetek többségében a bővítmenyrészek későbbi változása nem csupán a kérdéses névelemet érinti. Mégis találunk példát a differenciáló jelzőt érintő bővülésre: 13–14. sz.: *Alvadász – Felvadász* : 15–16. sz.: *Al(só)vadász – Felvadász* : 18–19. sz.: *Alsóvadász – Felsővadász* (Abaúj), 13–14. sz.: *Altuzsa – Feltuzsa* : 15–16. sz.: *Alsótuzsa – Felsőtuzsa* (Abaúj); redukcióra: 15–16. sz.: *Zalaiszentgyörgy* : 18–19. sz.: *Zalasantgyörgy*

⁵ A névelem fogalmára: „a n é v e l e m a helynévben található lexémák s a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák (képzők, jelek, ragok) összefoglaló megnevezése” (HOFFMANN 1993: 56).

(Zala), 15–16. sz.: *Egyházsbél* : 18–19. sz.: *Egyházbér* (Baranya); illetve név-
elemcserére: 13–16. sz.: *Lovászberény* : 18–19. sz.: *Lovasberény* (Fejér) is.

Az egyénített településnevek szemantikai szerkezetének lehetséges változásai közül reszemantizációra és deszemantizációra⁶ nem, transzszemantizációra⁷ is csupán egyetlen érdekes példát találunk. A zalai *Pórszombat* településnév 15–16. századi formája (*Pórszombatja*) még jól mutatja, hogy a név előtagja személynévi eredetű. A jelző személynévi eredetének elhomályosulásával a 18–19. századra az előtag a többi *Pór*- megkülönböztető elemmel ellátott név analógiájára (vö. a lakosság társadalmi állására utaló *Nemes – Pór* jelzőpár) könnyen felvehetette a 'paraszt' jelentést. Ezzel párhuzamosan a birtokos személyjel eltűnt az alapnévről (vö. még FNESz. II, 365).

A különféle szintaktikai, lexikális-morfológiai és szemantikai változások a korrelációk lehetséges módosulásainak csupán az egyik típusát teszik ki: általuk a korrelációk minőségi változásait jellemezhetjük. Változhat azonban a korrelációban részt vevő tagok száma is. A szembenálló névformák ilyen mennyiségi változására az „elemszámváltozás” terminussal utalhatunk. A két változástípus kombinálódhat: az oppozíciót alkotó névformák minőségének és mennyiségének együttes módosulása a korreláció komplex változását eredményezi.

3.2. A településnév-korrelációk változásai az egyes megyéken belül

A korrelációkat érintő módosulások fent kifejtett elméleti rendszerezése után tekintsük át, hogyan alakult a három korszakot összevetve az oppozíciók sorsa a választott megyékben!

Érdeemes előrevetítenünk vizsgálatunk eredményét: várakozásunkkal ellentétben úgy tapasztalhatjuk, nem egyszerűen arról van szó, hogy az oppozíciók időszakról időszakra szaporodnak, mégpedig oly módon, hogy az egyszer már létrejött korrelációk változatlanul továbbélnek, s melléjük újabb és újabb oppozíciók keletkeznek a helységek egyértelmű azonosításának elősegítésére. E helyett azt tapasztaljuk, hogy a korrelációknak csak a töredéke marad fenn változatlan formában, születésük után többségük változik (több vagy kevesebb tagja lesz az oppozíciónak, a jelzők típusa változik meg stb.) vagy elhal. Ugyanakkor kétségtelen, hogy sok korreláció a természetes névadás utolsó korszakára, a 18–19. századra alakul csak ki, hiszen a mindennapi élet, a tájékozódás, de a közlekedés, a közigazgatás is ekkorra éri el azt a szintet, amikor az egyértelmű helységazonosítás szükségessé válik.

⁶ Olyan folyamatok, „amelynek során a helynév szemantikai szerkezetének tagoltságában történik pozitív vagy negatív irányú változás” (HOFFMANN 1999: 215).

⁷ Transzszemantizáció során „a nevek, névrészek szemantikai azonosíthatóságában történik módosulás” (i. m. 215).

3.2.1. A korrelációk keletkezése (szintagmatikus szerkesztés)

Az oppozíciók kisebb hányada (20,47%) már a 13–14. századra létrejön (1a kategória): pl. *Pusztamálás – Mindszentmálása – Ködimálás*, Bars; *Aldobos – Fel-dobos*, Fejér; *Szabadcsát – Lakcsát*, Borsod; *Kisdedbaj – Nagybjaj*, Bihar; *Oláh-fenes – Szászfenes*, Kolozs. Találunk példát (36,03%) arra is, hogy egy szem-benállás a 13–14. században még nem létezik, de a 15–16. században már igen (1b kategória): pl. *Felsőgerény – Közép(só)gerény – Alsógerény*, Fejér; *Kiscser – Nagycser*, Bács-Bodrog; *Alsóhomrogd – Felsőhomrogd*, Abaúj; *Nagybőször-mény – Berekbőszörmény*, Bihar; *Magyarkara – Oláhkara*, Kolozs. A korrelá-ciók jó része (43,5%) azonban csak a harmadik korszakra alakul ki (1c kategó-ria): pl. *Balatonederics – Pusztaderics*, Zala; *Kisdovorán – Nagydovorán – Farkasdovorán*, Nyitra; *Orbán-szentgyörgy – Tápíós-szentgyörgy – Tatárszent-györgy – Szentgyörgy*, Pest-Pilis; *Magyarhidas – Némethidas*, Baranya; *Sajólád – Szendrőlád*, Borsod; *Borosjenő – Kisjenő*, Arad; *Kisoklos – Nagyoklos*, Hu-nyad. Mint a fenti példák is mutatják, mindhárom korszakban létrejöhét bármi-lyen típusú korreláció (*szabályos* — azaz azonos jelentéstani kategóriájú diffe-renciáló jelzőkkel ellátott korrelatív névformákból felépülő — oppozíció: pl. *Oláhfenes – Szászfenes*, Kolozs; ezen belül *zárt* — azaz a meglévő jelzős tagok mellé újabb differenciált alakokat be nem fogadó — oppozíció: pl. *Kiscser – Nagycser*, Bács-Bodrog; *félíg zárt* — azaz a meglévő jelzős tagok mellé megha-tározott számú újabb differenciált alakot befogadó — oppozíció: pl. *Alsóhom-rogd – Felsőhomrogd*, Abaúj; és *nyitott* — azaz akárhány újabb differenciált névformát befogadó — oppozíció: pl. *Magyarhidas – Némethidas*, Baranya; va-lamint *szabálytalan* — azaz eltérő jelentéstani kategóriákhoz tartozó diffe-renciáló jelzőkkel ellátott korrelatív névformákból álló — oppozíció: pl. *Borosjenő – Kisjenő*, Arad; a fogalmak részletező definíciójára ld. korábbi írásaimat 1997, 1999, 2005b), akár nagyobb elemszámmal is, bár kétségtelen, hogy a kezdeti korszakban inkább a kevesebb (két, három) tagot számláló oppozíciók a gyako-ribbak.

1. táblázat. A korrelációk keletkezése⁸

	Vas	Zala	Nyi.	Bars	Fejér	PP.	Bar.	BB.	Bor.	Aba.	Bi.	Arad	Hu.	Kol.	össz.
1a	0	0	34	14	21	24	33	20	25	40	32	7	4	9	263
1b	74	100	0	0	24	12	50	31	18	31	25	16	44	38	463
1c	75	46	66	48	39	37	31	14	30	27	72	28	20	26	559
össz.	149	146	100	62	84	73	114	65	73	98	129	51	68	73	1285

⁸ A táblázatban használt kategóriakódok feloldását lásd a szövegben. A táblázatokban rövidítéssel jelölt megyék a következők: Nyi. = Nyitra, PP. = Pest-Pilis, Bar. = Baranya, BB. = Bács-Bodrog, Bor. = Borsod, Aba. = Abaúj, Bi. = Bihar, Hu. = Hunyad, Kol. = Kolozs.

A korrelációk további sorsa változó: némelyek változatlanok maradnak egészen a máig, mások módosulnak, vagy elhalnak.

3.2.2. A korrelációk módosulása

Nyilvánvaló, hogy a korreláció változásának regisztrálásához szükséges, hogy az oppozíció legalább két korszakban jelen legyen. A vizsgált anyagban a változás a 13–14. század és a 15–16. század között történik meg 51 esetben (2a kategoria): pl. *Pótharasztya – Füleharasztya – Harasztyi : Poltharasztya – Füleharasztya – Dunaharasztya*, Pest-Pilis; *Drávabozsoka – Bozsok : Drávabozsoka – Palotabozsok*, Baranya; *Botkeménye : Kiskemény – Nagykemény*, Bihar; *Magyarzábrány – Tótzábrány : Belsőzábrány – Külsőzábrány*, Arad. A módosulás 15–16. és a 18–19. század között megy végbe 158 alkalommal (2b kategória): pl. *Egyházascsaford – Általcsaford : Alsócsaford – Felsőcsaford*, Zala; *Vámosgyörk : Hévízgyörk – Tótygyörk*, Pest-Pilis; *Alsómárok – Márok : Németmárok – Püspök/Rácmárok – Márok*, Baranya; *Alsolyomos – Felsőlyomos – Solyomos : Petrássolyomos – Bélsolyomos – Solyomos*, Bihar; *Oláhrápolt – Rápolt : Kisrápolt – Nagyrápolt*, Hunyad. Az is előfordul (36 példa), hogy a módosulás az első és a harmadik időszak között figyelhető meg (2c kategória): pl. *Emőke – Nagyemőke : Kisemőke – Nagyemőke*, Nyitra; *Alsókér – Felsőkér : Kiskér – Nagyker*, Nyitra; *Aloroszi – Orosz(i) : Kisoroszi – Nemesoroszi*, Bars; *Felsőgyöröd – Egyházasgyöröd : Kisgyöröd – Nagygyöröd*, Bars. Arra is van példa (46 eset), hogy a korreláció mindhárom időszakban fennáll, s két alkalommal is megváltozik (2d kategória): pl. *Keresztúr – Vértéskeresztúr : Keresztúr – Karomkeresztúr : Ráckeresztúr – Sárkeresztúr*, Fejér; *Likiboda – Boda : Nagyboda – Boda : Boda – Fazekasboda*, Baranya; *Nagy/Diósgyőr – Kisgyőr(öd) : Diósgyőr – Kisgyőr : Diósgyőr – Felsőgyőr – Kisgyőr*, Borsod; *Barátinyárád – Nyárád : Barát/Mezőnyárád – Nyárád : Mezőnyárád – Felsőnyárád*, Borsod; *Tótvadna – Felsővadna : Tótvadna – Vadna : Alsóvadna – Felsővadna*, Borsod; *Egyházasmislye – Felmislye : Nagy/Egyházasmislye – Kis/Felsőmislye : Alsómislye – Felsőmislye*, Abaúj; *Mezőtarcsa – Tarcsa : Mezőtarcsa – Tarcsa – Ketetarcsa : Értarcsa – Sziltarcsa*, Bihar. (Arra az esetre, amikor a korreláció a 18–19. századra már nem áll fenn, vö. 3.2.4. pont.)

2a. táblázat. A korrelációk módosulásainak időrendje

	Vas	Zala	Nyi.	Bars	Fejér	PP.	Bar.	BB.	Bor.	Aba.	Bih.	Arad	Hu.	Kol.	össz.
2a	0	0	0	0	5	4	4	8	7	11	8	2	0	2	51
2b	28	47	0	0	6	10	7	3	3	10	12	2	11	19	158
2c	0	0	13	5	0	2	2	0	2	3	8	0	0	1	36
2d	0	0	0	0	3	6	7	3	6	8	6	0	4	3	46
össz.	28	47	13	5	14	22	20	14	18	32	34	4	15	25	291

Láttuk, hogy a korrelációk változásainak lényegében három típusa különíthető el: megváltozhat a szembenálló nevek száma (mennyiségi változás); találunk példát arra is, hogy a korrelatív névformák száma nem változik ugyan, de a korreláció tagjai közül néhánynak vagy valamennyinek a jelzője más jelentés-tani típusú előtagra cserélődik vagy egyéb módosulásokon esik át (minőségi változás); illetve e két változástípus egymással kombinálva is jelentkezik: az oppozíció tagjainak száma és a tagok jelzői is megváltoznak (komplex változás). Az egyes változástípusokat az alábbiakban részletezem.

a) A korrelatív névformák mennyiségi változása (elemszámváltozás)

A szembenálló nevek száma két irányba változhat: a települések osztódásával vagy újabb, azonos alapnevű tagnak a korrelációba vonásával az oppozíciónak több tagja lesz (2e kategória): pl. 15–16. sz.: *Egyházashollós – Hidashollós* : 18–19. sz.: *Egyházashollós – Hidashollós – Nemesollós – Rempehollós*, Vas; 13–14. sz.: *Csekekátája – Káta* : 15–16. sz.: *Csekekátája – Szentmártonkátája – Szentlőrinc kátája – Boldogasszonykátája – Szenttamáskátája – Káta*, Pest-Pilis; 15–16. sz.: *Kiskozár – Nagykozár* : 18–19. sz.: *Kiskozár – Nagykozár – Ráckozár*, Baranya; 15–16. sz.: *Oláhberektye – Magyarberektye* : 18–19. sz.: *Oláhbrettye – Magyarbrettye – Marosbrettye*, Hunyad; a települések összeolvadásával, korrelatív tagok kikopásával pedig kevesebb. Az utóbbi esetben találunk olyan példát, ahol a települések összeolvadása után, ha kevesebb taggal is, de fennmarad a korreláció (2f kategória): pl. 15–16. sz.: *Kisunyom – Nagyunyom – Pósaunyom* : 18–19. sz.: *Kisunyom – Nagyunyom*, Vas; 15–16. sz.: *Alsórajk – Felsőrajk – Középrajk* : 18–19. sz.: *Alsórajk – Felsőrajk*, Zala; 15–16. sz.: *Szilbács – Kisbács – Bács* : 18–19. sz.: *Szilbács – Bács*, Bács-Bodrog; 15–16. sz.: *Alsószilvás – Felsőszilvás – Középső/Felsőújsszilvás* : 18–19. sz.: *Alsószilvás – Felsőszilvás*, Hunyad. Ugyanakkor arra is van példa, hogy csupán egyetlen jelzős alak marad fenn, „álkorreláció” jön létre: a jelzős névforma mellett a meggyében sem másik jelzős alak, sem pedig jelzőtlen alapnévi alak nem áll (2g kategória): pl. 15–16. sz.: *Szentulrikpereszleg – Vámospereszleg – Hosszúpereszleg* : 18–19. sz.: *Hosszúpereszleg*, Vas; 15–16. sz.: *Teremes/Egyházasenyere – Töttösenyere – Farkasenyere* : 18–19. sz.: *Töttöserenyere*, Zala; 15–16. sz.: *Boldogasszonyhatvana – Püspökhatvana – Kishatvan* : 18–19. sz.: *Püspökhatvan*, Pest-Pilis; 15–16. sz.: *Oláhfráta – Magyarfráta* : 18–19. sz.: *Magyarfráta*, Kolozs.

b) A korrelatív névformák minőségi változása (névrészcsere és a bővítményrész egyéb módosulásai)

A szembenálló helységnevek előtagjának kétféle minőségi változását különíthetjük el: míg a differenciáló jelző cseréje (névrészcsere) megváltoztathatja a korreláció típusát (ld. lent), addig a megkülönböztető előtagok egyéb módosulásai

(pl. bővülés, redukció, transzszemantizáció) csupán a szembenálló nevek alakját változtatják meg, s kevésbé befolyásolják maguknak az oppozícióknak a jellegzetességeit.

A névrészcsere során a korreláció egy vagy több tagjának differenciáló elemét legtöbbször más jelentéstani típusba tartozó megkülönböztető jelző váltja fel. A jelzőcsere eredményezhet szabályos korrelációt egy szabálytalan oppozícióból (2h kategória): pl. 15–16. sz.: *Kisoszko – Egyházasoszkó* : 18–19. sz.: *Alsóoszkó – Felsőoszkó*, Vas; 15–16. sz.: *Egyházasbagod – Felsőbagod* : 18–19. sz.: *Alsóbagod – Felsőbagod*, Zala; 15–16. sz.: *Egyházascsaford – Általcsaford* : 18–19. sz.: *Alsócsaford – Felsőcsaford*, Zala; 13–14. sz.: *Felsőgyöröd – Egyházasyöröd* : 18–19. sz.: *Kisgyöröd – Nagygyöröd*, Bars. Máskor éppen fordítva: egy szabályos korreláció vált át szabálytalanra (2i kategória): pl. 13–14. sz.: *Alsóbudmér – Felsőbudmér* : 15–16. sz.: *Egyházasbudmér – Felsőbudmér*, Baranya; 15–16. sz.: *Kis/Erdőgyarak – Nagygyarak* : 18–19. sz.: *Érgyarak – Mezőgyarak*, Bihar; 15–16. sz.: *Alsókalántelke – Felső/Tótkalántelke* : 18–19. sz.: *Kiskalán – Pusztakalán*, Hunyad. Előfordul, hogy a jelzőcsere eredményeként a szabályos korreláció típust vált (2j kategória): pl. 15–16. sz.: *Kis/Hernádmesteri – Nagymesteri* : 18–19. sz.: *Alsómesteri – Felsőmesteri*, Vas; 15–16. sz.: *Egyházas/Bencerécse – Kápolnásrécse* : 18–19. sz.: *Kisrécse – Nagyrécse*, Zala; 15–16. sz.: *Kistürl(y)e – Nagytürl(y)e* : 18–19. sz.: *Belsőtürlje – Külsőtürlje*, Zala; 13–14. sz.: *Kisköröskény – Nagyöröskény* : 18–19. sz.: *Alsókereskény – Felsőkereskény*, Nyitra; 15–16. sz.: *Alsókinizs – Felsőkinizs* : 18–19. sz.: *Kiskinizs – Nagykinizs*, Abauj; 13–14. sz.: *Ómarja – Újmarja* : 15–16. sz.: *Kismária – Nagymária*, Bihar; 13–14. sz.: *Magyarzabrány – Tótzabrány*: 15–16. sz.: *Belsőzabrány – Külsőzabrány*, Arad; 15–16. sz.: *Alsóosztró – Felsőosztró* : 18–19. sz.: *Kisosztró – Nagyosztró*, Hunyad; 15–16. sz.: *Magyar/Ósármás – Oláhsármás* : 18–19. sz.: *Kissármás – Nagysármás*, Kolozs. Mint látszik, gyakori a méretre, illetve a térbeli helyzetre utaló jelzők cseréje az alapnéven. Arra is találunk példát, hogy a jelzőcsere szabálytalan oppozíciót tart fenn (2k kategória): pl. 13–14. sz.: *Nádaskürt – Matyukakürt* : 15–16. sz.: *Nádaskürt – Bálintkürte*, Bács-Bodrog; 13–14. sz.: *Majspályija/Nyírpályi – Ernefiaistvánpályija – Felpályi* : 15–16. sz.: *Monostorospályi – Hosszúpályi – Felpályi*, Bihar. Lehetséges, hogy a megyében egyetlen jelző kapcsolódik az alapnévhez (ld. „álkorreláció”), s ezt váltja fel egy másik jelző (2l kategória): pl. 13–14. sz.: *Bökénysomlyó* : 15–16. sz.: *Végsomlyó*, Fejér; 13–14. sz.: *Mezőbábolna* : 18–19. sz.: *Tiszabábolna*, Borsod; 13–14. sz.: *Újsemjén* : 18–19. sz.: *Érsemjén*, Bihar.

Sok olyan oppozícióval is találkozunk, amelyekben a differenciáló jelzők egyéb módosulásai figyelhetők meg, ezek azonban nem befolyásolják lényegesen az oppozíciók típusát. Ilyen módosulás az, ha az egyik névforma elveszíti jelzőjét s alapnévként marad a korreláció eleme, azaz egyik jelző ellipszisen esik át (2m kategória): pl. 15–16. sz.: *Mikebuda – Óbuda – Újbuda* : 18–19. sz.: *Mi-*

kebuda – *Óbuda* – *Buda*, Pest-Pilis; 13–14. sz.: *Alkér* – *Felkér* : 15–16. sz.: *Kér* – *Felkér*, Bihar; 15–16. sz.: *Alpestes* – *Fel(ső)pestes* : 18–19. sz.: *Pestes* – *Felpestes*, Hunyad; 15–16. sz.: *Oláhdezmér* – *Magyardezmér* : 18–19. sz.: *Dezmér* – *Magyardezmér*, Kolozs. Ennek ellentétéként az is megtörténhet, hogy az alapján a szembenálló tag jelzőjének jelentéstani típusával azonos típusú előtagot kap; a jelenség inkább kiegészülésnek, mint szintagmatikus szerkesztésnek minősíthető (2n kategória): pl. 15–16. sz.: *Kispáli* – *Páli* : 18–19. sz.: *Kispáli* – *Nagypáli*, Zala; 13–14. sz.: *Emőke* – *Nagyemőke* : 18–19. sz.: *Kisemőke* – *Nagyemőke*, Nyitra; 13–14. sz.: *Alsómácsa* – *Mácsa* : 15–16. sz.: *Alsómácsa* – *Felsőmácsa*, Pest-Pilis; 15–16. sz.: *Csáj* – *Felsőcsáj* : 18–19. sz.: *Alsócsáj* – *Felsőcsáj*, Abaúj; 15–16. sz.: *Kiskágya* – *Kágya* : 18–19. sz.: *Kiskágya* – *Nagykágya*, Bihar. Arra is találunk példát, hogy az alternatív jelző eltűnik, s csak a korrelatív jelző szemantikai típusával azonos típusú előtag marad fenn (2o kategória): pl. 13–14. sz.: *Kiskéménd* – *Nagy/Egyházaskéménd* : 15–16. sz.: *Kiskéménd* – *Nagykéménd*, Baranya; 15–16. sz.: *Alsó/Patakfarkadin* – *Felsőfarkadin* : 18–19. sz.: *Alsófarkadin* – *Felsőfarkadin*, Hunyad; 15–16. sz.: *Kisnyulas* – *Felső/Nagynyulas* : 18–19. sz.: *Kisnyulas* – *Nagynyulas*, Kolozs. Több esetben a differenciáló jelző alakja redukció, bővülés, illetve névelemcsere során módosul (2p kategória): pl. 15–16. sz.: *Nyárasapát(i)* : 18–19. sz.: *Nyársapáti*, Pest-Pilis; 15–16. sz.: *Egyházasbél* : 18–19. sz.: *Egyházbér*, Baranya; 15–16. sz.: *Alzsolca* – *Fel/Nagyzsolca* : 18–19. sz.: *Alsózsolca* – *Felsőzsolca*, Borsod; 13–14. sz.: *Alméra* – *Felméra* : 15–16. sz.: *Alsóméra* – *Felsőméra*, Abaúj; 13–14. sz.: *Altuzsa* – *Feltuzsa* : 15–16. sz.: *Alsótuzsa* – *Felsőtuzsa*, Abaúj; 15–16. sz.: *Lovászberény* – *Csákberény* : 18–19. sz.: *Lovasberény* – *Csákberény*, Fejér. Kivételes jelenség a megkülönböztető jelző átértelmeződése, azaz a differenciáló elem transzszemantizációja (2r kategória): pl. 15–16. sz.: *Pórszombatja* : 18–19. sz.: *Pórszombat*, Zala.

A kétféle minőségi változás kombinálódhat is: egyes oppozícióknál a szembenálló névformák egyike jelzőcserén esik át, míg a korreláció másik tagja a jelzöt érintő egyéb módosulást szenved (2s kategória): pl. 15–16. sz.: *Nagy/Egyházasadömölk* – *Kis/Nemesdömölk* : 18–19. sz.: *Pórdömölk* – *Nemesdömölk*, Vas; 15–16. sz.: *Kisdörög* – *Tótdörög* : 18–19. sz.: *Pusztadörög* – *Dörög*, Zala; 15–16. sz.: *Fertőfőnyék* – *Nyék* : 18–19. sz.: *Kápolnásnyék* – *Pusztanyék*, Fejér; 15–16. sz.: *Nagy/Egyházmislye* – *Kis/Felsőmislye* : 18–19. sz.: *Alsómislye* – *Felsőmislye*, Abaúj; 13–14. sz.: *Vászoly* – *Novaj* : 18–19. sz.: *Alsónovaj* – *Felsőnovaj*, Abaúj; 15–16. sz.: *Alszend* – *Izbegszend* : 18–19. sz.: *Alsószend* – *Felsőszend*, Abaúj; 15–16. sz.: *Oláhrápol* – *Rápol* : 18–19. sz.: *Kisrápol* – *Nagyrápol*, Hunyad.

c) A korrelatív névformák komplex változása

A korrelatív névformák számának és minőségének együttes megváltozása, azaz komplex változás történhet egy alkalommal az oppozíció életében (2t kategória): pl. 15–16. sz.: *Fel(ső)/Csom(b)/Tapolcakeszi* – *Szentkirálykeszi* : 18–19. sz.: *Gyulakeszi* – *Nagykeszi* – *Kiskeszi*, Zala; 13–14. sz.: *Orvoskáp* – *Hálókáp* – *Káp* : 18–19. sz.: *Alsó/Kiskáp* – *Felső/ Nagykáp*, Nyitra; 13–14. sz.: *Pusztamálás* – *Mindszenthálás* – *Ködimálás* : 18–19. sz.: *Kismálás* – *Nagymálás*, Bars; 15–16. sz.: *Hosszúváma* – *Egyházas/Kisváma* : 18–19. sz.: *Pusztavám*, Fejér; 13–14. sz.: *Váraské(r)cs* – *Kend/Kondké(r)cs* : 15–16. sz.: *Bethlenkécs*, Borsod. Megtörténhet azonban az is, hogy egy korreláció két alkalommal is komplex változáson esik át (2u kategória): pl. 13–14. sz.: *Okrimindszent* – *Kápolnamindszent* – *Bátamindszent* : 15–16. sz.: *Mindszent* – *Bátamindszent* : 18–19. sz.: *Csonkamindszent* – *Mindszent* – *Újmindszent*, Baranya; 13–14. sz.: *Harsánykér* – *Györgykéri* – *Pinkókéri* : 15–16. sz.: *Nagykér* : 18–19. sz.: *Kiskér* – *Nagy/Ókér*, Bács-Bodrog; 13–14. sz.: *Belpércs* – *Pércs* : 15–16. sz.: *Kispércs* – *Nagy-pércs* – *Pércs* : 18–19. sz.: *Kispércs* – *Vámspércs*, Bihar; 13–14. sz.: *Felsőbarcsa* – *Barcsa* : 15–16. sz.: *Kis/Felsőbarcsa* : 18–19. sz.: *Kisbarcsa* – *Nagybarcsa*, Hunyad.

2b. táblázat. A korrelációk módosulásainak típusai

	Vas	Zala	Nyi.	Bars	Fejér	PP.	Bar.	BB.	Bor.	Aba.	Bih.	Arad	Hu.	Kol.	össz.
2e	4	3	0	0	2	6	3	3	1	0	2	0	3	1	28
2f-g	3	3	0	0	2	2	1	3	1	0	2	0	1	3	21
2h-l	4	6	3	1	2	4	6	1	6	6	9	2	3	3	56
2m-r	7	6	4	0	3	8	7	3	10	12	9	1	5	11	86
2s	3	5	0	2	2	3	1	1	3	8	5	0	1	5	39
2t-u	7	24	6	2	6	5	9	6	3	14	13	1	6	5	107
össz.	28	47	13	5	17	28	27	17	24	40	40	4	19	28	337

Az oppozíciók változásai kapcsán meg kell említenünk a hivatalos névadás korrelációkat jelentősen módosító eljárását, a helységösszevonásokat kísérő névösszevonásokat, amelynek során egy-egy spontán korreláció elmosódhat, eltűnhet, s az újonnan létrejött differenciált névformákat a nyelvérzék egy másik oppozíciós rendszer tagjának érezheti. Amikor 1943-ban a Vas megyei *Nagygens*-et és *Gyöngyösapáti*-t *Gencsapáti* néven egyesítették, egy régebbi korreláció elmosódott. *Nagygens* korábbi neve *Németgens* volt (1799), s ez a *Magyargens* névalakkal (1799) állt korrelációban. Még a *Nagygens* névforma is fenntartotta ezt az oppozíciót az azonos alapnév jóvoltából, a *Gencsapáti* névalakot viszont a nyelvérzék már nem a *Magyargens* névvel köti össze, hanem a többi *Apáti* alapnevű település nevével (FNESz. I, 508, 2: 69). A helységek összeolvadása után az egyik eredeti korreláció lényegében nem sérül a nyelvérzék számára az

alábbi esetben sem: *Tiszaszalók* és *Tiszaabád* 1895-ben *Abádszalók* néven egyesült, az új névalak látszólag beilleszkedik a *Szalók* alapnevű községek korrelációs rendszerébe, a valóságban azonban ezt a nevet nem tekinthetjük a korrelációs mikrorendszer elsődleges tagjának, hiszen nem a település jellemző tulajdonságára utaló előtagot kapott a helységnév, s így szervesen kapcsolódik a rendszerbe (FNESz. I, 47). Ugyanez áll fenn az olyan, még a természetes névadás korában végbement helységnév-összeolvadásoknál is, amikor a helységegyesülés jóvoltából egy addig jelzőtlen településnév előtagot kap: pl. *Szalk* és *Szentmárton* egyesülésével jött létre *Szalkszentmárton* (1624, Pest-Pilis, vö. FNESz. II, 516–7), *Iszka* és *Szentgyörgy* összevonódásával keletkezett *Iszkaszentgyörgy* (1701, Fejér, vö. FNESz. I, 638). A nyelvérzék aztán később ezeket a formákat is bekapcsolja a szentnévi helységnevek korrelációs rendszerébe.

3.2.3. A korreláció változatlan marad

Ugyanúgy, mint az előző esetben, ezúttal is legalább két korszakon keresztül fenn kell állnia a korrelációnak: anyagunkban változatlan marad az oppozíció a 13–14. és a 15–16. század között 15 esetben (3a kategória): pl. *Labdásvarsány* – *Varsány*, Fejér; *Újbécs* – *Bécs*, Pest-Pilis; *Kispáli* – *Páli*, Bács-Bodrog; *Gagyberet* – *Beret*, Abaúj. Változatlan a korreláció a 15–16. és a 18–19. század között 58 alkalommal (3b kategória): pl. *Alsóbeled* – *Felsőbeled*, Vas; *Kiscsány* – *Nagycsány*, Baranya; *Alsótelekes* – *Felsőtelekes*, Borsod; *Alsócece* – *Felsőcece*, Abaúj; *Alsófüged* – *Felsőfüged*, Abaúj; *Alsókázmárk* – *Felsőkázmárk*, Abaúj; *Alsómecenzéf* – *Felsőmecenzéf*, Abaúj; *Kisszántó* – *Nagyszántó*, Bihar; *Kisbár* – *Nagybár*, Hunyad; *Kispestyén* – *Nagypestyén*, Hunyad; *Alsószálláspataka* – *Felsőszálláspataka*, Hunyad; *Magyarnádas(d)* – *Oláhnádas(d)*, Kolozs. Nincs változás a 13–14. és a 18–19. század között 2 esetben (3c kategória): pl. *Uzdi/Ózd(i)-szentpéter*, Kolozs. Ritkán arra is van példa (3 eset), hogy az oppozíció mindhárom korszakon keresztül változatlan marad (3d kategória): pl. *Alcsút* – *Felcsút*, Fejér; *Gálospetri* – *Mo(l)nospetri*, Bihar.

3. táblázat. Változatlan korrelációk

	Vas	Zala	Nyi.	Bars	Fejér	PP.	Bar.	BB.	Bor.	Aba.	Bih.	Arad	Hu.	Kol.	össz.
3a	0	0	0	0	2	2	2	1	0	4	3	0	0	1	15
3b	9	4	0	0	0	0	1	0	8	11	7	0	8	10	58
3c	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2
3d	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	3
össz.	9	4	0	1	4	2	3	1	8	15	11	0	8	12	78

3.2.4. A korrelációk kihalása (ellipszis)

Azok az oppozíciók, amelyek az első vagy a második korszakban, illetve a két korábbi időszak mindegyikében jelen vannak, de a LIPSZKYNél (Rep.) már csak

a jelzőtlen alapnév meglétére találunk utalást vagy a nevek hiányára bukkanunk, a 18–19. századra kihaltak. Az oppozíciók egy része azért tűnt el a 18–19. századra, mert a nevek által jelölt települések egyike vagy mindegyike elpusztult (4a kategória): pl. 13–14. sz.: *Nagykesztelen – Kesztelen*, Nyitra; 13–14. sz.: *Oros – Feloros*, Baranya; 15–16. sz.: *Kisbermen – Nagybermen*, Kolozs. Az oppozíciók más része úgy enyészett el, hogy az eredeti települések összeolvadtak, s az új helységet már a jelzőtlen alapnév jelölte (4b kategória): pl. 15–16. sz.: *Kápolnásdebréte – Felső/Bábosdebréte* : 18–19. sz.: *Döbréte*, Zala; 13–14. sz.: *Alsókoros – Koros* : 18–19. sz.: *Koros*, Nyitra; 13–14. sz.: *Alacsa – Felacsa* : 18–19. sz.: *Acsa*, Fejér; 15–16. sz.: *Alsódisznós – Felsődisznós* : 18–19. sz.: *Disznósd*, Borsod; 13–14. sz.: *Kisedbaj – Nagybaj* : 18–19. sz.: *Baj*, Bihar; 15–16. sz.: *Kismeregyő – Nagymeregyő* : 18–19. sz.: *Meregyő*, Kolozs. Ezt a folyamatot több esetben a települések eljelentéktelenedése, elpusztásodása kísérte (4c kategória): pl. 15–16. sz.: *Magyarrokolyán – Tótrokolyán* : 18–19. sz.: „praedium *Rokolán*”, Zala; 13–14. sz.: *Kisgyál – Gyál* : 18–19. sz.: „praedium *Gyál*”, Pest-Pilis; 13–14. sz.: *Al(só)adorján – Fel(ső)adorján* : 15–16. sz.: *Kisadorján – Nagyadorján* : 18–19. sz.: „praedium *Adorján*”, Bács-Bodrog; 13–14. sz.: *Nagymacs – Macs* : 18–19. sz.: „praedium *Mácsa*”, Bihar. Ritkán előfordul, hogy a kialakuló egységes település nevét később jelzővel egyénítik, de az új előtag különbözik az eredeti jelzőktől (pl. 15–16. sz.: *Alsóbába – Felsőbába* : 18–19. sz. fordulója: *Bába*, 1863: *Hejőbába*, Borsod; vö. FNESz. I, 582). Utóbbi esetben nem egyszer valamilyen nyelvi elem (például számnévi jelző) utal a hajdani korrelációra, így az ilyen típusú neveknél „rejtett korreláció”-ról beszélhetünk – szép számban hozhatunk példát a jelenségre a hivatalos névadás köréből is: *Alsó- és Felsőbodony* összevonásával keletkezett *Kétfodony* (1907), *Nagy- és Kisgút* egyesülésével jött létre *Kétgút* (1942), *Kis- és Nagypó Kétpó* néven egyesült (1952), *Magyarújfalu*-ból és *Németújfalu*-ból 1942-ben hozták létre *Kétújfalu*-t stb. (FNESz. I, 724–6).

Megszűnhet az oppozíció a 18–19. század fordulójára úgy is, hogy a szembenálló nevek jelzői eltűnnek és a települések alapnevükön, azaz azonos néven élnek tovább (4d kategória): pl. 15–16. sz.: *Kis/Felsőbakonak – Nagy/Egyházaskakonak – Bako(l)nak* : 18–19. sz.: *Bakonák – Bakonák*, Zala; 15–16. sz.: *Szentandrás – Alsószentandrás* : 18–19. sz.: *Szentandrás – Szentandrás*, Zala; 13–14. sz.: *Divék – Felsődivék* : 18–19. sz.: *Divék – Divék*, Nyitra; 13–14. sz.: *Kissarló – Nagysarló – Sarló* : 18–19. sz.: *Sarluska – Sarluska*, Nyitra; 15–16. sz.: *Iván – Nagyiván* : 18–19. sz.: *Iván – Iván*, Baranya; 13–14. sz.: *Abod – Újabod* : 18–19. sz.: *Abód – Abód*, Borsod. Ritkán az is megesik, hogy az alapnév veszik el, és az előtag válik a település nevévé (4e kategória): pl. 13–14. sz.: *Méd* : 15–16. sz.: *Dinnyéméd* : 18–19. sz.: *Dinnyés*, Fejér; 13–14. sz.: *Várad* : 15–16. sz.: *Szilvásvárad* : 18–19. sz.: *Szilvás*, Borsod.

4. táblázat. *A korrelációk kihalása*

	Vas	Zala	Nyi.	Bars	Fejér	PP.	Bar.	BB.	Bor.	Aba.	Bih.	Arad	Hu.	Kol.	össz.
4a	9	12	6	1	9	5	24	35	6	7	5	12	9	2	142
4bc	27	31	11	7	21	11	38	9	16	31	17	8	14	11	252
4d	1	6	4	0	2	1	2	0	1	1	1	1	2	0	22
4e	0	0	0	0	2	1	2	1	1	0	0	0	0	0	7
össz.	37	49	21	8	34	18	66	45	24	39	23	21	25	13	423

A korreláció kihalása felfogható az ellipszis speciális esetének (tkp. a szembenálló névformák jelzőit érintő ellipszisek sorozatának értékelhető), amely során az oppozíciót alkotó valamennyi névalak differenciáló jelzője eltűnik, így a szembenállás megszűnik.

4. Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy a településnév-korrelációk a természetes névadás időszakában korszakról korszakra gyarapodtak ugyan, de fejlődésük nem volt egyenes vonalú. A legtöbb oppozíció születése után többször is változott: több-kevesebb tagja lett, a tagok jelzője változott meg, esetleg kihalt az oppozíció, helyette pedig új szembenállások keletkeztek. A természetes településnév-korrelációs rendszer legkiépültebb, legteljesebb formáját a 18–19. századra érte el, ez a rendszer szolgált mintául a hivatalos névadás számára a mesterséges helységnév-korrelációk létrehozásakor.

Irodalom

- BARABÁS IRÉN (1984), Fejér megye helységneveinek rendszere. *NÉ.* 9: 11–9.
- BÖLCSKEI ANDREA (1997), A spontán névkorrelációs rendszer alakulása a XVIII–XIX. századi helységneveink körében. *NÉ.* 19: 16–26.
- BÖLCSKEI ANDREA (1999), Névkorrelációk az ómagyar kori helynevek körében. *NÉ.* 21: 75–81.
- BÖLCSKEI ANDREA (2005a), A szentnévi alaptagú helységnevek korrelációs rendszerének alakulása. *NÉ.* 27: 152–62.
- BÖLCSKEI ANDREA (2005b), The Correlational System of Hungarian Historical Place-Names. In: *Settlement Names in the Uralian Languages. Onomastica Uralica 3.* Edited by SÁNDOR MATICSÁK. Debrecen–Helsinki. 155–82.
- CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913), *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp.
- FEKETE NAGY ANTAL (1941), *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV.* Bp.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998), *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV.* Bp.

- GYÖRFFY GYÖRGY (1972), Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15: 261–320.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–17.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA (1997–1999), *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból I–2*. Debrecen.
- INCZEFI GÉZA (1965), A földrajzi nevek differenciálódásáról. *MNy.* 61: 75–80.
- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1981), Veszprém megye helységneveinek rendszere. *MNyTK.* 160: 253–63.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), *A nevek világa*. Bp.
- KISS LAJOS (1992), Erdély a helynevek tükrében. *Nyr.* 116: 90–4.
- KÖRMENDI GÉZA (1986), *Komárom megye helységneveinek rendszere*. *MNyTK.* 173. sz. Bp.
- LexLoc. = *Lexicon Locorum Regni Hungariae Populosorum anno 1773 Officiose Confectum*. Budapestini, 1920.
- LIPSZKY, Rep. = *Repertorium Locorum Objectorumque in XII Tabulis Mappae Regionum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarum Magni Item Principatus Transylvaniae Occurrentium Quas Aeri Incisas Vulgavit Johannes Lipszky de Szedlicsna*. Budae, 1808.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnevadás*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Bp.
- ÖRDÖG FERENC (1981), *Zala megye helységneveinek rendszere*. *MND.* 12. sz. Bp.
- PELLE BÉLÁNÉ (1989), A helységnevek differenciálódásáról (*al–fel, alsó–felső* előtagokkal). *MNyTK.* 183: 153–6.
- PESTI JÁNOS (1969), Földrajzi neveink *alsó-, felső-* (~ *al-, fel-*) helyzetviszonyító elemei. *Nyr.* 93: 229–31.
- RÁCZ ANITA (1997), Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról. *MNyj.* 34: 125–46.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- SZABÓ G. FERENC (1998a), A *Vámos-* jelző középkori helységnevekben. *MNyj.* 35: 133–44.
- SZABÓ G. FERENC (1998b), *A vásározás emlékei középkori helységnevekben*. Nyíregyháza.
- SZABÓ G. FERENC (2000), A *Vásáros-* jelző középkori helységnevekben. *MNy.* 96: 345–51.
- SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Bp.
- SZABÓ T. ATTILA (1940), *A személynevek helynevekben*. Debrecen.

- TÓTH VALÉRIA (2005a), Változásmo­del­lek a településnevek körében. *NÉ.* 27: 125–36.
- TÓTH VALÉRIA (2005b), The Changes of the Hungarian Settlement Names. In: *Settlement Names in the Uralian Languages. Onomastica Uralica 3.* Edited by SÁNDOR MATICSÁK. Debrecen–Helsinki. 135–53.
- VÁRKONYI IMRE (1984), *Somogy megye helységneveinek rendszere.* Somogyi Almanach 41. Kaposvár.
- VÁRKONYI IMRE (1985), Somogyi helységnevek típusai, különös tekintettel a foglalkozásnévből, a templom címéből és a vásártartás napjából alakult helynevekre. *MNyTK.* 170: 55–65.